

Kazaklarda Kuklanın Bir Türü: “Orteke”

A Kind of Pupon in Kazakh: “Orteke”

Moldir ILGISHEVA¹
Bayurzhan
BEKMUKHANBETOV²

¹Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

²Kazak Milli Sanat Üniversitesi' 'Dombıra' Bölümü, Almatı, Kazakistan

¹Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey

²Department of Contemporary 'Dombıra', Kazakh National Art University, Almaty, Kazakhstan

ÖZ

Kazak Türkçesinde kuklaya “quvirşaq” denir. Çoğunlukla dağ keçisi gibi hayvan figürlerinin kullanıldığı sessiz kuklaya ise orteke denir. Kazak araştırmacıları orteke için Kazak kukla sanatının başlangıcı derler. Tarihi yaklaşık 3000 yıla dayanan orteke, geleneksel telli müzik aletleri olan dombıra, kobiz, jetigen¹, şerter² gibi millî enstrümanlar eşliğinde oynatılır. Huş, ceviz, akçaağaç, dişbudak gibi ağaçlardan yapılan kuklanın parçaları birleştirilerek millî nakışlarla işlenmiş bez veya hayvan derisi örtülü sehpanın üzerine yerleştirilerek tutturulur. Hayvan kuklasının ayakları sehpaye temas etmeyecek şekilde ayarlanır. Kuklanın vücudundan çıkan ipler sehpanın yanında oturan sanatkârın parmaklarına bağlanır. Müzisyen, enstrümanla beste çalarken el parmaklarını harekete geçirince figür kendi doğasına ve müziğin ritmine uygun olarak oynamaya başlar. Orteke, eski zamanlarda millî enstrümanlara genç ve yaşlıların, özellikle çocukların dikkatini çekmek için tempolu ezgi eşliğinde oynatılmış. Söz konusu oyunun üç çeşidi yaygındır: müşterek oyun, sıralı müşterek oyun ve solo (soqır/kör teke) oyun. Orteke, Türk boylarının yabanî hayvanları gözlemleyerek ortaya koydukları mizahi bir oyundur. Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Moğolistan, Tacikistan ve Afganistan'da dağ keçisinin bir figür olarak kullanıldığı kukla oyunları da mevcuttur. Orteke Kazakistan'da ilk defa yirminci yüz yılın otuzlu yıllarında Almatı Kukla Tiyatrosu sahnesinde gösterilmiştir. 1935 yılında orteke oyunu ve aynı anda dört figürü harekete geçiren Novşa adlı dombıracı hakkında Ahmet Jubarov haber yapmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Kazak Türklerinin tüm millî özellikleri bastırıldığı gibi orteke oyunu da şamanlığın kalıntısı bahanesiyle yasaklanmıştır. Bu çalışmada, yabancı hayvanların hareketlerinin taklidini yansıtan orteke hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ezgi, Millî, Orteke, Oyun, Kukla

ABSTRACT

In Kazakh Turkish, the puppet is called “quvirşaq.” A silent puppet using animal figures such as a house mountain goat is called an orteke. Kazakh researchers call orteke the beginning of Kazakh puppet art. The orteke, whose history dates back nearly 3000 years, is played with traditional stringed musical instruments. National instruments such as dombra, kobiz, jetigen, and sherter are preferred for this type of art in Kazakhstan. The parts of the puppet made from trees such as birch, walnut, maple, and ash are put together and placed on a table covered with cloth or animal skin embroidered with national embroidery. The puppet of the animal is adjusted so that it does not touch the table. The strings coming out of the body of the puppet weigh on the fingers of the artist sitting next to the coffee table. When the musician activates his fingers while playing the composition with the instrument, the figure succeeds in playing in accordance with his own hand and rhythm. In ancient times, Orteke was played to the national instruments accompanied by a tempo melody to attract the attention of young and old, especially children. Three variants of the game in question are common: co-play, sequential co-play, and solo (left/blind-goat) play. Orteke is a humorous game that Turkish tribes brought to the world by observing wild animals. There are also puppet plays in Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Mongolia, Tajikistan, and Afghanistan in which the mountain goat is used as a figure. Orteke was first shown in Kazakhstan in the thirties of the twentieth century on the stage of the Almaty Puppet Theater. In 1935, Ahmet Jubarov made a report about the orteke game and the dombıra player named Novşa, who activates four figures at the same time. During the Soviet Union, all national characteristics of Kazakh Turks were suppressed, and the game of orteke was banned under the pretext of shamanism. In this study, information is given about the orteke, which reflects the imitation of the movements of wild animals.

Keywords: Melody National Orteke Play Puppet

Geliş Tarihi/Received: 27.01.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 02.03.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 26.05.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Moldir ILGISHEVA
E-mail: molya_88_1@mail.ru

Atif: Ilgisheva, M., Bekmukhanbetov, B. (2023). Kazaklarda Kuklanın Bir Türü: “Orteke.” *Turcology Research*, 77, 111-116.

Cite this article as: Ilgisheva, M., & Bekmukhanbetov, B. (2023). A Kind of Pupon in Kazakh: “Orteke”. *Turcology Research*, 77, 111-116.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

1 Yedi telli, eski bir müzik aleti. (Koç, 2012, s. 206)

2 Kopuz benzeri iki ya da üç telli eski bir müzik aleti. (Koç, 2012, s. 740)

Giriş

Kukla ve kuklacılığın kökeni tarih öncesi dönemlere dayanır. Söz konusu sanat türünün ilk kez nerede ve nasıl ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Hindistan, Mısır ve Türk kültürünün yayılım gösterdiği Asya bozkırlarında doğduğuna dair birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür (And, 2012: 22). Bu görüşler içinde kuklanın dünya medeniyetine Türkler tarafından armağan edildiği hususundaki görüş özellikle dikkat çekicidir. Bu görüşe göre, ilk kukla figürlerinin eski Türklerde kadınların yanlarında bulundurduğu ve ölmüş kocayı temsil eden heykelcikler olduğu sanılmaktadır (Baydemir, 2011: 63–64; Daştan, 2018: 29). Kuklanın ilkel toplumların büyü ve ritüellerinden doğmuş olabileceği (Güler & Özdemir, 2007: 212) ya da oyuncak bebeklerin zaman içinde sahne aktörlerine dönüşmüş olabileceğine (Baltaçoğlu, 2005: 7388; Baydemir, 2011: 64; Kadırov, 1972: 12) dair görüşler mevcuttur. Kukla hangi kültür dairesinde doğmuş olursa olsun Türk boyları eskiden beri çok köklü bir kukla geleneği olduğu açıktır. Kukla anlamına gelen ve “Dîvânu Lugâti’t-Türk”te ‘Kodurçuk’ şeklinde geçen sözcüğün Türk lehçelerinde onlarca farklı fonetik varyantı vardır (Baydemir, 2011: 65–66). Bu çeşitlilik ve yaygınlık kukla sanatının Türkler arasında çok eski dönemlerden beri bilindiğinin açık bir delilidir. Eski Türk toplulukları mittik tasavvurları, anemistik ve totemistik inançları gölgesinde tabiatla karşılaştıkları ve sıra dışı özellikleri bulunan bazı canlı cansız varlıkları “ongon” yerine koymuş ve zaman zaman onu taklit etmişlerdir (Tokarev, 1990: 66–67; Aygün, 2012: 143). Bu tür ritüel ve uygulamaların bir kalıntısı olarak değerlendirilebileceğimiz orteke, Türklerdeki kukla sanatının en eski şekillerinden biridir ve günümüzde tiyatro sanatı olarak halen devam etmektedir.

Kazaklarda Orteke Oyunu

Tahtadan veya bezden yapılmış bir ip yardımıyla oynatılan küçük figürlere Kazakçada “quvirşaq,” bu figürlerle yapılan gösteriye “quvirşaq oyunu,” oynatan kişiye ise “quvirşaqpaz”³ tabiri kullanılır. Kazak kuklacılığında en yaygın karşılaştığımız oyun orteke'dir. Kazakçada çukur anlamına gelen “or” ve erkek keçi anlamındaki “teke” kelimelerinin birleşiminden oluşup “Çukurdaki teke” gibi bir anlamı mevcuttur. Orteke kukla oyunu müzik eşliğinde oynanmakta olup sözsüzdür. Kuklayı oynatan kimseye aynı zamanda oyun müziğini de çaldığı için küyşi⁴ adı verilir. Orteke oyununda küyşinin oynattığı kukla insan veya hayvan figürü olabilir. Gelenek içinde hem oyunun kendisine, hem çalınan ezgiye hem de bu kuklalara orteke denmektedir (Resim 1).

Yukarıda söz ettiğimiz gibi Kazaklarda eski inanca göre, her av hayvanı tanrı ya da kutsal ruh tarafından avcıya lütfedildiği için kutsal kabul edilir ve bu kutsal varlık bozkırı mekân edinen hayvandır. Kazaklar arasında orteke ile ilgili olarak doğa ve dağ hayvanlarına karşı Kazakların sevgisini yansıtan anlatılar yaygındır. Bunlardan biri şöyledir:

“Bir zamanlar, bozkırda çok yetenekli bir küyşi yaşamış. Bu adam sadece bir sanatçı değil, aynı zamanda keskin nişancıymış. Günlerin birinde avcı avlanırken uzaktaki küçük bir taşın üzerinde kırmızımsı kahverengi kürkü güneş ışığında kunduz gibi parlayan bir dağ keçisi görmüş. Dağ keçisinin ayaklarını hareket ettirmesini, toynaklarının takırdamasını, nazlı bir şekilde taştan taşa zıplamasını, gamsız bir şekilde dans etmesini hayretler içinde izlemiş. Avcı, dağ keçisinin doğayla nasıl özdeşleştiğini görünce istemsizce elini tetikten çekip, yayını tekrar omuzuna asmış ve geldiği yola geri dönmüş. Köyüne döndükten sonra küyşinin hoşuna giden dağ keçisinin hareketleri dombıranın tellerinden adeta dökülmeye başlamış ve böylece “Orteke Oyunu” adlı ezgi ortaya çıkmış. Üstünden biraz zaman geçince

Resim 1.

Nevruzbay'ın Orteke'si. Çalan Abdi Alımşaruli (Müptekyev & Medeubekuli, 1998: 95).

3 Kukla oynatan kimse, kukla sanatçısı. (Malbakov, 2012, s. 216)

4 Dombıra ile ezgi çalan kimse, müzisyen. (Koc, 2012, s. 301)

küyşi, ahşaptan oyup süsleyerek dağ keçisinin figürünü yapmış ve ezgi eşliğinde dans ettirmiş. İzleyen insanlar dağ keçisinin doğadaki gerçek halini görmüş gibi olmuşlar. Bundan böyle orteke oyunu halk tarafından çok sevilmiş ve diğer küyşiler de "Orteke" ezgisini çalmaya başlamışlar" (Darkenbayev, 2020: 5).

Bir başka efsaneye göre, Kulamergen adlı avcı yiğit dağ keçilerini çok avlarmış. Kulamergen'in annesi, oğlunun avladığı tüm keçilerin bir parça etini kesip alıp, kalan kısmını ipe asıyormuş. Günün birinde artık et asacak yer kalmamış. Günahsız hayvanların sebepsiz dökülen kanından korkan annesinin rüyasına kız suretine bürünmüş dağ keçisi girmiş. "Hey, ana, senin oğlun günahsız bizleri neden öldürüyor? Yaradan onun bu yaptıklarını karşılıksız bırakmaz, onun kovası yeterince kanla dolu, bir damla daha kan dökerse Tanrı onu cezalandırır" demiş. Uykusundan korkarak uyanan Kulamergen'in annesi Allah'ın gönderdiği işareti oğluna söylemiş. Fakat keçi derisini satıp, para kazanmaya alışan Kulamergen, annesinin sözünü dinlemeyip ava çıkmış. Bütün gün hiçbir şey avlayamayınca çay içmek için mola vermiş. O anda Kulamergen'in karşısına süt gibi bembeyaz, altın boynuzlu keçi çıkmış. Kulamergen yayını çekip vurunca keçi yere yıkılmış. Etini tuzlayıp, kemiklerini parçalayarak isledikten sonra karnını doyurup uykuya dalmış. Uykuya dalan Kulamergen gürültüden uyanınca az önce bizzat öldürüp etini yediği keçiyi görmüş. Keçi, Kulamergen'in etrafından koşarak çember çizmiş ve çemberi ateşe vermiş. Dağ keçisi zıplayıp dağ tarafına doğru uzaklaşmış, Kulamergen ise ateş içinde yanarak ölmüş. Annesi oğlunun cesedini alıp köyüne dönmüş. Bu olayı duyan bir küyşi bundan etkilenerek, artık avcılar sırf zevki için hayvan avlamasın diye bir ezgi söylemiş (Darkenbayev, 2020: 5). Bu ezgilerin ilki doğaya olan saygı ve sevgiden ortaya çıkmış, diğeri ise doğanın kanunlarına uymayıp lanetlenen avcının olayından ders alınmasına yönelik olarak vücuda gelmiştir. Her iki ezgide de ezgilere dağ keçisinin özgü ritim mevcuttur. Kazaklar arasında orteke ezgisini çalan sanatkârlar, diğer sanatçılardan daha çok ilgi görmüşlerdir. Sürekli düğünlere, şenliklere ve eğlence toplantılarına davet edilmişlerdir. Küyşi Tattimbet, Bayserke, Şaşubay ile Navrızbay'ın çaldığı "Orteke" ezgileri Kazaklar arasında en yaygın ve sevilen ezgilerdir (Müptekeyev & Medeubekuli, 1998: 94).

Orteke adı verilen kuklanın yapılışı da Kazakistan'ın bölgelerine göre değişmektedir. Mesela, Yedisu bölgesinde yabancı dağ keçisi, evcil keçi veya oğlak kesildikten sonra hayvanın derisi olduğu gibi yüzlül ve kurutulur. Daha sonra deri saman ve benzeri materyal ile doldurulur. Küyşi hayvanın bacaklarından ve boynundan ip geçirerek ipin diğer ucunu kendi parmakları ya da bileğine bağlar. Çalgı çalmaya başladığında eli hareket ettiği için orteke kuklası oynamaya başlar (Müptekeyev & Medeubekuli, 1998: 94). Diğer bazı bölgelerde orteke ağaç sehpanın üstüne tutturulur.

Orteke oyununun başkahramanı olan kukla her zaman dağ keçisi değildir. Aynı zamanda insan, oğlak, geyik, ayı, maral, dağ koyunu vd. figürler de olabildiği gibi birkaç farklı hayvan kuklası da aynı anda sahnede oynatılabilir. Her ustanın kuklası farklıdır. Kuklayı küyşinin kendisi de yapabilir, başka bir ustaya da yaptırabilir. Kuklalar genellikle kırmızı huş, ceviz, akçaağaç, dişbudak, meşe gibi ahşap sanatında çok kullanılan ağaçlardan yapılır. Daha sonra millî nakışlarla işlenmiş hayvan derisi ya da bez serili sehpanın üstüne yerleştirilerek tutturulur. Hayvan kuklasının ayakları sehpaye temas etmeyecek şekilde ayarlanır. Kuklanın vücudundan çıkan ipler sehpanın yanında oturan sanatkârın çoğunlukla sol el parmaklarına bağlanır. Müzisyen beste çalarken el parmaklarını harekete geçirince figür de doğasına uygun bir şekilde hareket etmeye başlar. Bu kuklalar eskiden beri millî çalgılara insanların ilgisini çekebilmek için ritmik ezgi, jir ve tempolu şarkılarla oynatılır. Küyşiler gittikleri her yere orteke adlı kuklasını da götürür.

Orteke oyununda diğer kukla oyunlarında olduğu gibi ön konuşma, muhavere, fasıl ve bitiş gibi bölümler bulunmaz. Kazaklarda "Orteke" oyununun üç çeşidi yaygındır: müşterek oyun, sıralı müşterek oyun ve solo (soqır/kör teke) oyun. Müşterek oyunda aynı anda sahnede çalmakta olan her müzisyen bir hayvan kuklası oynatır. Dolayısıyla seyirciler aynı anda sahnede çok sayıda orteke oyununu izleyebilir. Sıralı müşterek oyunda ise her bir müzisyen sırayla çalar ve kuklasını oynatır.

Birkaç çeşit kukla yapabilen ahşap ustası Darkembay Şoqparalı, orteke hakkında şu bilgileri aktarır:

"Orteke, ondan fazla parçadan oluşan, her parçası birbirine ip yardımıyla bağlanmış dağ keçisi şeklindeki ahşap kukladır. Onu hareket ettiren, ahşap tahtaya sabitlenen kamışın içine konulmuş olan ince çubuktur. Bu ince çubuğun alt ucuna ip bağlayıp, ipin ikinci ucunu kamışın ortasından açılmış olan delikten geçirip, sağ elin (dombıra çalan kişi solak ise sol elin) parmağına takarak çektiğinde, ip kamışın içindeki çubuğu aşağı-yukarı hareket ettirir. Çubuğun yukarı kısmına yerleştirilen çelik telin ikinci ucu ortekenin karnına sabitlenir. Çubuk aşağı-yukarı hareket ettikçe orteke zıplayarak dans etmeye başlar. Orteke hareket ettiğinde ayağı alttaki tahtaya değip, izleyicilere tahtayı tekeliyormuş gibi hissetirilir, ezginin ritmine göre oynuyormuş izlenimi verilir. Ortekeyi çocukluğumuzda dombıracı dedemiz Aldamberdi Ergöjajev'den görüp izlemiştik" (Alimbay, 2013: 602).

Bazı orteke sanatçıları çok maharetli olup birden fazla kukla oynatabilirler. Mesela, "İsatay'ın⁵ akrabası Boğda Karaoğlu⁶ bunlardan biridir. Mustafa İsmail adlı gazetecinin aktardığına göre, bu sanatçı İsatay Batır evine misafir olarak geldiğinde hayvan derisi üzerinde aynı anda sekiz oğlak kuklayı oynatmıştır" (Alimbay, 2013: 603).

Halk içinde anlatılan rivayete göre, avcılar yabancı hayvanları yakalamak amacıyla bir büyük çukur kazarmış. Çukurun ağzı da dal parçalarıyla kapatılarak gizlenirmiş. Etrafta gezinen dikkatsiz hayvanlar ansızın çukura düşer ve çukurdan çıkmak için çabalar. Orteke kukla oyunu da millî enstrümanlar eşliğinde çukurdaki hayvanın hareketlerini taklit eder. Dağ keçisinin art arda zıplamaları bir süre sonra adeta gerçek bir av sahnesine dönüşür. Dolayısıyla orteke adı verilen kuklanın bütün hareketleri aslında düştüğü çukurdan kurtulmaya çalışan dağ keçisinin taklidinden başka bir şey değildir. Bu yüzden oyun baştan sona sözsüz geçer. Dağ keçisinin hareketlerine orta tempoda bir ezgi eşlik eder:

5 İsatay Taymanlı (1791-1838) yılları Batı Kazakistan'da gerçekleşen Kazak halkının ayaklanmasına liderlik yapan dava adamı, kahraman, komutan.
6 Boğa Karaoğlu 1765-1845 yıllarında yaşamış Kazak bestecisi, küyşi.

Çok eski bir sanat olmasına rağmen ortekenin yaygınlaşması 19. yüzyıla denk gelir. Kazakistan'da ilk defa 1930'lu yıllarda Almatı Kukla Tiyatrosu sahnesinde gösterilmiştir. 1934 yılında Almatı şehrinde gerçekleşen Kazakistan'ın ulusal yetenek yarışmasında J. Orazaliyev "Orteke" oynatmıştır (Nisanbayev, 1998: 123). 1935 yılında "Kazakstanskaya Pravda" gazetesinde Ahmet Jubanov, orteke oyunu ve aynı anda dört kukla oynatan Novşa adlı dombıracı hakkında bilgi verir. Jubanov makalesinde orteke hakkında şunları söyler:

".. Oyun esnasında kukla zıplar, döner ve çeşitli hareketler yapar. Bazen küyşiler onlara kadın, erkek veya başka bir kukla eklerler. Kuklalar ezginin ritmine göre oynarlar. Usta icracı enstrüman çalarak sehpanın üzerinde bulunan kuklalara çeşitli hareketler yaptırır. Yani Orteke kuklasına gerçek bir dağ keçisinin yaptığı hareketlerin taklidini yaptırır" (Darkenbayev, 2020: 4).

Ozan Kenen Azirbayev'in⁷ dediğine göre, sal-seriler⁸ orteke kuklasını kafasına kırmızı yeşil renkli püsküllerle süsleyerek yanlarında taşırlarmış (Alimbay, 2013: 603). Küyşi Murat Öskenbayev'in ortekenin bir türü olan "Segiz Laq" (sekiz oğlak) ezgisini çalarken sekiz keçiyi aynı anda oynattığına dair rivayetler (Darkenbayev, 2020: 4–5) mevcuttur. 1984 yılında "Murager" adlı Devlet Millî Enstrümanlar Topluluğunun sahnede orteke ezgisinin çalması üzerine Sovyet ideolojisi etkisi altında kalan Kazakların dikkatini çekmiş ve insanlar tekrar ortekeye yönelmişlerdir (Darkenbayev, 2020: 5).

Orteke, sadece Kazak Türklerinde değil diğer Türk boyları arasında da geçmişte yaygın bir kukla gösterisi olup, dombıra, kopuz gibi müzik aletleri eşliğinde özel ezgilerle icra edilmesiyle de doğrudan kamlık uygulamalarına bağlanır (Nezir, 2017: 8). Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Afganistan'da dağ keçisinin bir figür olarak kullanıldığı kukla oyunları günümüzde mevcuttur. Afganistan'ın Tacik ve Özbekleri bu oyuna "Buz-bazi" adını vermişlerdir (Berber, 2015: 196). Avcı ve göçebe toplumların hüküm sürdüğü coğrafyalarda benzer kukla gösterilerinin olması müşterek kültürün bir göstergesidir.

Kazaklara en yakın Kırgız Türklerinde Orteke oyununun bir diğer versiyonu bulunmaktadır ve ismi de 'Takteke'dir. Söz konusu kukla sanatının ikisi de taklit üzerine kurulmuş sanat türüdür. Fakat Orteke ile Takteke'nin arasında farklılıklar mevcuttur. Ortekede hayvanın avcı karşı hayatta kalma mücadelesi söz konusu iken; Taktekede iki hayvanın birbirlerine karşı mücadelesi ve hayatta kalma çabası söz konusudur. Takteke de otların arasında rüzgâr esintisine uyarak oynayan yabani keçi pınardan akan suya doğru ilerler. Bu esnada dağın diğer tarafından kayadan kayaya atlayıp gelen bir dağ keçisi onun yanına yaklaşır. Birbirlerini gören hayvanlar oracıkta tokuşmaya başlarlar. Böylece doğanın sükûnetini bozan boynuz ile tekelerin çıkardığı sesler ve yapılan hareketler Takteke kukla sanatına yansıtılmıştır. Dolayısıyla ortekede sahnede tek bir hayvan kuklası bulunduğu halde Taktekede bu sayı birden fazladır. Taktekede teke bazen başka bir vahşi hayvana karşı yaşam mücadelesini verebilir (Abramzon, 1971: 386). Takteke'yi ortekeden ayıran bir diğer özellik ise bu oyunun sözlü olmasıdır:

*Çoy çoy, tak-teke
Neredesin, tak-teke
Hep ararım seni, tak-teke
Çoy Çoy, tekeler
Ala-Too'nun tak-tekesi*

Ala-Too'nun tekesi (Nezir, 2017: 8–9).

Kırgızlar arasında bilinen Takteke oyununda kukla özellikle kopuz eşliğinde oynatılır. Kırmızı adlı Kırgızların ozanı ile Dawlet adlı Kazakların ozanının karşılaşması hakkında bilgi veren Azirbayev'in şu ifadeleri önemlidir:

"Genç kız ve erkekler sıra sıra ata binmişler. Arkadakiler şarkı, şiir, dombıra, kopuz çalarak geliyorlar. Atlarının renkleri aynıdır. Kilim örtülü devedeki yiğit, orteke oynatarak geliyor: bir asi kara kısırağı dört yiğit zorla çekiyorlar. Kırmızı ozan, iki arkadaşı ile beraber kuğu gibi boz atla önde gidiyor. Onları meyve ve tatlı dağıtarak karşıyorlar. Bir delikanlı anlattıklarıyla halkı güldürüyor" (Alimbay, 2013: 602–603).

Orteke sanatı, Türk kültür coğrafyasının önemli müştereklerinden birini teşkil etmektedir. Kültürel bellek mekânı olarak da tanımlayabileceğimiz bu kültürel unsur, Kazakistanlı ünlü müzik grupları Er-Turan ve Hassak 2010 yılında tekrar gündeme getirilerek geniş halk kitlesi için bir farkındalık sağlanmıştır.

Er-Turan grubu. Orteke

HasSak grubu. Orteke - o'r Altai

⁷ Kenen Azirbayev (1884–1976) Yedisu bölgesinde yaşamış ozan, besteci, küyşidir.

⁸ Kazaklar içinde iyi dombıra çalıp, şarkı söyleyen delikanlılara denilir. Bu konuda ayrı bir makale üzerinde çalışmaktayız.

2012 yılından beri her yıl organize edilen Orteke Uluslararası Kukla Sanatı Festivali'nin beşincisi 6–9 Haziran 2017 tarihinde Türkistan ve Çimkent'te düzenlenmiş olup, Türk dünyasından birçok kukla tiyatrosu söz konusu festivale katılmıştır. Ayrıca orteke, 2022 yılında UNESCO tarafından hazırlanan Somut Olmayan Kültürel Miras listesinde yer edindi.

Sonuç

Kazaklar için teke kutsal hayvanlar listesinde yer almaktadır. Eski zamanlardan kalma taş ve kaya yazıtlarında dağ keçisi figürünü çokça görülür. Tarihi yaklaşık 3000 yıla dayanan orteke, Kazakların bütün varlığını, dünya anlayışı ile yaşamını yansıtan bir sanat türüdür. Bu sebeple Kazak araştırmacılar ortekeyi Kazak kukla sanatının başlangıcı olarak kabul ederler.

Geleneksel telli müzik aletleri eşliğinde oynatılan "Orteke," günümüzde yeniden canlanan sanat türüdür. Kazakistan'da bu sanat türü için dombıra, kobız, jetigen adlı çalgılar tercih edilir. Günümüzde orteke, tiyatrodan ayrı bir dans türü olarak da yerini almış durumdadır. "Çukura düşmüş dağ keçisi" anlamına gelen orteke, çok eski bir sanat türü olmasına rağmen 1930'lu yıllara unutulmaya yüz tutmuş ve ancak Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra itibaren tekrar canlanmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Kazakların tüm millî değerleri bastırıldığı için orteke oyunu da bundan nasibini almış; şamanlık kalıntısı bahanesiyle yasaklanmıştır.

Orteke, Türk boylarının avcılıkla geçindiği dönemlerden bir mirastır. Ortekenin gelişmiş örnekleri Almatı şehrinde Geleneksel Müzik Aletleri Müzesi'nde korunmaktadır. Orteke kuklası millî tiyatro ve sanat sergilerinde, folklorik ve etnik müzik grupları konserlerinde geniş bir çapta kullanılır olmuştur.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – M.İ.; Design – M.İ.; Supervision – M.İ.; Resources – B.B.; Data Collection and/or Processing – M.İ., B.B.; Analysis and/or Interpretation – M.İ., B.B.; Literature Search – M.İ., B.B.; Writing Manuscript – M.İ., B.B.; Critical Review – B.B.

Declaration of Interests: The authors declare that they have no competing interest.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir - M.İ.; Tasarım - M.İ.; Denetleme - M.İ.; Kaynaklar - B.B.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi - M.İ., B.B.; Analiz ve/veya Yorum - M.İ., B.B.; Literatür Taraması - M.İ., B.B.; Yazıyı Yazan - M.İ., B.B.; Eleştirel İnceleme - B.B.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Kaynaklar

- Abramzon, S. (1971) *Kırgız i İx Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kul'turniye Svyazi*, Leningrad: Nauka Yayınları.
- Alimbay, N. (2013) *Qazaqtıñ Etnografyalıq Kategoriyalar, Uğımdar men Atawlarınñ Dästürlı Jüyesi. Entsiklopediya, Almatı: RPK "Slon" Yayınları.*
- And, M. (2012) *Oyun ve Bügü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aygün, D. (2012) *Kukla Sanatının Gelişimi ve Türkiye'deki Durumu*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, ss. 140–143.
- Baltacıoğlu, İ. H. (2005) *Türk Kukla Sanatı, Kukla Kitabı* (Haz. Ünver Oral), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Baydemir, H. (2011) *Özbek Koğırçak (Kukla) Sanatı, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4, ss. 63–74.
- Berber, O. (2015). *Kırgız seyirlik çocuk eğlence oyunu: Tak-teke, I. Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Kurultayı, 14–17 Mayıs Eskişehir, Ankara: Pegem Yay.*
- Denbayev, E. (2020) Orteke Küyinin Tarihi men Taraluvı Turasında, *Mezet Gazetesi*, 05 Temmuz, 4 www.mezet.org (E.T. 20.12.2022)
- Daştan, N. (2018) *Dramatik Bir Gösterim Türü Olarak Türk Kukla Tiyatrosu*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kadirov, M. (1972) *Halk Koğırçak Teatri (Özbek An'aneviy Koğırçak Teatri)*, Taşkent: Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- Kenan, K, & Bayniyazov, A. & Başkapan, V. (vd) (2012) *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Almatı: Poligrafkombinat Yayınları.
- Malbakov, M. vd. (2012) Kazak Adebî Tilinin Sözdüğü, C. 10, Q-M, Almatı: Til Bilimi İnstitutı Yayınları, s. 216.
- Müptekeyev, B. & Medeubekulı, S. (1998) *Jetisudın Küyleri*, Almatı: Öner Baspa Üyi Yayınları.
- Nezir, T. (2017) Türk Kültür Dünyasında Kudhurçuk'tan Kovırsak'a: Kazak Kukla Sanatı Orteke, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ESTÜDAM Eğitim Dergisi, 2, (2), s. 1–11.
- Nisanbayev, A. (1998) *Orteke, "Kazakstan" Millî Anseklpedisi-7*, Almatı: Qazaq E'nsiklopediyası, ss. 123–129.
- Güler, M., Özdemir, M. (2007) "Türkiye'de Kuklacılık ve pli Ahap Kukla Yapımından Bir Örnek" *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 27, Sayı 2, s. 211–226.
- Tokarev, S. (1990) *Ranniye Formıy Religiyı, Moskova: İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturıy Yayınları.*

Structured Abstract

Small figures played with the help of a rope made of wood or cloth are called "puppets," and the person who plays the "puppet game" with these figures is called a "puppeteer." The "Orteke" puppet art of Kazakh Turks, on the other hand, is performed by the musician who plays the melody and also activates the puppet, since it is shown in the accompaniment of a musical instrument. In the puppet art in question, the figure moved by the human hand can be in human or animal form. In Kazakh Turkish, the puppet is called "quvirşaq" and is in the form of a toy made by analogy with humans and other living things. Kazakh researchers call *orteke* the Beginning of Kazakh Puppet Art. "Orteke," which is the beginning of the Turkish world puppet art, is a type of art that is revived today. *Orteke* puppet art, whose history dates back to about 3000 years, is played with traditional stringed musical instruments. National instruments such as *dombra*, *kobiz*, *mouth kopuz*, and *jetigen* are preferred for this type of art in Kazakhstan. Pieces of the puppet made from trees such as birch, walnut, maple, and ash are combined and attached to the coffee table covered with cloth (animal skin in ancient times) embroidered with national embroidery. The animal puppet's feet are adjusted so that they do not touch the table. The strings coming out of the puppet's body are tied mostly to the left-hand fingers of the artist sitting next to the coffee table. When the musician activates his fingers while playing the composition on the instrument, the movement of the figure in accordance with its nature comes to life at the same time. In ancient times, puppetry was played to national instruments accompanied by upbeat songs, *küy*, and *jir* to attract the attention of young and old, especially children. *Orteke* is a humorous game that Turkish tribes brought to the world by observing wild animals. There are also puppet plays in Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan, and Afghanistan in which the mountain goat is used as a figure. Three variants of the game in question are common: collective play, sequential collective play, and solo play. *Orteke*, which means "mountain goat falling into a pit," is not always a wild mountain goat, the protagonist of musical art. There may be figures, as well as the presence of several different figures at the same time. Despite being an old art genre, *orteke* was first shown in Kazakhstan in the thirties of the twentieth century on the stage of the Almaty Puppet Theater. In 1935, A. Jubarov made a report about the *orteke* play and the *dombraist* named Novsha, who activates four figures at the same time. In the Soviet period, as all national characteristics of Kazakh Turks were suppressed, the *orteke* game was banned under the pretext of shamanism. In the study, the history of the *orteke* puppet play, its connection with people's beliefs, the making of the figures, and the purpose of the play are revealed in the light of today. As in other puppet plays, *Orteke* does not consist of pre-talk, chapters, and endings. The central figure in the *orteke* puppet play is *orteke* and other wild animals. The most important feature of the *orteke* game is that nobody speaks with the mouth of a wooden figure, that is, an animal. Puppet play is based on show and attention is paid only to the movement of the animal in musical accompaniment, in other words, its dance. *Orteke* is considered to be the first example of Turkish puppetry and is the legacy of Turkish tribes from the period when hunting was a profession. Improved examples of *orteke* are preserved in the Museum of Traditional Musical Instruments. *Orteke* toy has also started to be used by folkloric–ethnographic music groups. This wooden toy, which has been in use since ancient times, is the oldest and first example of today's puppet theater. *Orteke* art constitutes one of the important commons of Turkish cultural geography. This cultural element, which we can also define as a place of cultural memory, was brought to the agenda again in 2010 by the famous Kazakh music groups *Er-Turan* and *Hassak*, thus creating awareness for the broad public. The fifth *orteke* International Puppet Art Festival, which has been organized every year since 2012, was held in Turkistan and Shymkent on June 6–9, 2017, and many puppet theaters from the Turkic world participated in the festival. In addition, *orteke* was included in the Intangible Cultural Heritage list prepared by UNESCO in 2022.